

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.633(477)
DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i6.296>

О. В. Мельник
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0002-5249-1425

ЗМІСТ ОСОБИСТОГО НЕМАЙНОВОГО ПРАВА УСИНОВЛЕНОЇ ДИТИНИ НА НАЛЕЖНЕ СІМЕЙНЕ ВИХОВАННЯ

Стаття присвячена дослідженню змісту особистого немайнового права усиновленої дитини на належне сімейне виховання, його сутності, функцій, головного призначення.

Зазначено логічність законодавчої норми щодо закріплення права дитини не просто на виховання, а саме на належне виховання, однак звернено увагу на те, що законодавець не провів межі між цим поняттями та не встановив критеріїв оцінювання виховання.

Системний аналіз законодавства дав можливість виявити деякі обов'язкові критерії належності виховання, такі як правильні ціннісні орієнтири (повага до прав і свобод інших людей, любов до своєї сім'ї, свого народу, своєї Батьківщини); забезпечення здобуття освіти; підготовка до самостійного життя; повага до дитини; відсутність фізичних покарань, а також покарань, що принижують людську гідність; відсутність будь-якого виду експлуатації.

Зроблено висновок, що можливість виховувати свою дитину особисто є одним із найбільш значимих прав кожного з батьків, адже це дає змогу спрямувати формування особистості неповнолітнього у бажаному напрямі, саме у вихованні проявляється духовна близькість батьків і дітей. Водночас батьки на перше місце ставлять «охоронні» задачі, пов'язані зі здійсненням піклування про здоров'я дитини, її життя; потім йдуть економічні задачі, які розуміються як зусилля батьків, спрямовані на забезпечення матеріального благополуччя дитини; потім – задачі, які передбачають формування у дитини уявлень про норму і про те, що є відхиленням від норми; задачі, пов'язані з духовно-моральним розвитком особистості, опиняються на останньому місці у списку пріоритетів.

Зроблено висновок, що належне сімейне виховання є процесом формування особистості дитини під впливом сімейного оточення, що забезпечує всебічний розвиток дитини, формування системи життєвих цінностей, які відповідають ідеалам права та суспільній моралі.

Під правом дитини на належне сімейне виховання розуміється закріплене у законодавстві особисте немайнове право дитини, що передбачає можливість вільно та всебічно формувати свою особистість у сімейному оточенні, здобувати життєві орієнтири відповідно до загальнолюдських цінностей, норм права та суспільної моралі.

Ключові слова: усиновлення, сім'я, виховання, сімейне виховання, особисті немайнові права, дитина, функції усиновлення.

Melnyk O. V. CONTENTS OF THE PERSONAL NON-PROPERTY RIGHT OF THE ADOPTED CHILD TO APPROPRIATE FAMILY EDUCATION

The article is devoted to the study of the content of the personal non-property right of the adopted child to proper family upbringing, its essence, functions, and main purpose.

It is noted about the logic of the legislative norm on consolidating the child's right not only to upbringing, but also to proper upbringing, but it is noted that the legislator did not draw the line between these concepts and did not establish criteria for assessing upbringing.

A systematic analysis of the legislation made it possible to identify some mandatory criteria for the upbringing of education: the right values (respect for the rights and freedoms of others, love for their family, their people, their homeland); providing education; preparation for independent living; respect for the child; the absence of corporal punishment, as well as punishment that degrades human dignity; absence of any kind of operation.

It is concluded that the possibility of raising a child personally is one of the most important rights of each parent, because it allows you to direct the formation of the minor's personality in the desired direction, it is in education manifests the spiritual closeness of parents and children. At the same time, parents put in the first place "protective" tasks related to the implementation of care for the health of the child, his life; then there are economic problems, which are understood as the efforts of parents aimed at ensuring the material well-being of the child; then – tasks that involve the formation of the child's ideas about the norm and what is a deviation from the norm; tasks related to the spiritual and moral development of the individual are at the bottom of the list of priorities.

It is concluded that proper family upbringing is a process of forming the child's personality under the influence of the family environment, which ensures the comprehensive development of the child, the formation of a system of life values that meet the ideals of law and public morality.

The child's right to proper family upbringing means the personal inalienable right of a child enshrined in law, which provides the opportunity to freely and comprehensively form their personality in the family environment, to acquire life goals in accordance with universal values, law and public morality.

Key words: adoption, family, upbringing, family upbringing, personal intangible rights, child, adoption functions.

Постановка проблеми. Усиновлення, метою якого є максимальне забезпечення прав та інтересів дітей, – це один із найдавніших соціально-правових інститутів, який спрямовано на забезпечення влаштування дитини, позбавленої батьківського піклування, у сім'ю на правах сина чи дочки. Одним з основних особистих немайнових прав усиновленої дитини є право на належне виховання, зокрема сімейне. Як зазначає Г.І. Абраменко, «дитина у сім'ї володіє низкою взаємопов'язаних і взаємозалежних прав, визначальним з яких є право на сімейне виховання, нехай навіть не в рідній сім'ї, а в сім'ї усиновлювачів» [1, с. 16]. Поняття виховання у цьому разі є ключовим та вимагає свого тлумачення. Особливо актуальним це є у зв'язку із закріпленням у ст. 5 СК України пріоритету саме сімейного виховання. Водночас це не є універсальною правовою аксіомою, адже, наприклад, Цивільне уложення Німеччини не передбачає пріоритету сімейного виховання, віддаючи перевагу офіційній допомозі батькам і дітям. У зв'язку з цим Уложення не пов'язує захист прав дитини з її обов'язковим влаштуванням у сім'ю (на усиновлення) [2, с. 91]. Однак з огляду на положення вітчизняного законодавства виникає потреба виявлення правового наповнення поняття виховання, що зумовлює необхідність дослідження цього питання на рівні написання наукової статті.

Стан дослідження. Проблематикою правового регулювання інституту усиновлення займалися такі вчені, як К.М. Глиняна, О.О. Грабовська, Ю.В. Деркаченко, С.С. Журило, Л.М. Зілковська, І.В. Ковальчук, І.М. Кузнецова, Н.В. Лєтова, А.М. Нечаєва, В.О. Рясенцев, Т.А. Стоянова. Дослідженню особистих немайнових прав дітей присвячено наукові праці таких учених, як Ю.Ф. Беспалов, О.М. Калітенко, Б.К. Левківський, М.М. Малєїна, О.О. Посикалюк, Л.А. Савченко, Р.О. Стефанчук, Н.О. Темнікова, Ю.Ю. Черновалюк. Водночас існує потреба більш детального вивчення питань щодо змісту особистого немайнового права усиновленої дитини на належне сімейне виховання.

Метою статті є характеристика особистого немайнового права усиновленої дитини на належне сімейне виховання, його сутності та змісту, що дасть можливість систематизувати цю інформацію та застосовувати в подальших наукових дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи окреслену тематику, деякі вчені зайняли досить радикальну позицію, запевняючи, що визначення поняття права на виховання неможливе, тому що воно має бути наповненим не правовими категоріями, або у зв'язку з тим, що не можна чітко окреслити межі цього права, оскільки воно тісно переплітається з іншими батьківськими правами

(правами на спільне проживання, спілкування тощо) [3, с. 16]. Проте існують окремі розрізнені спроби виявлення сутності виховання у правовому вимірі. Так, поняття «виховання» тлумачиться як загальна назва для процесів впливу на дітей з боку батьків та інших членів сім'ї задля досягнення бажаних результатів [4, с. 229]; прищеплення дитині необхідних для життя в суспільстві якостей, навичок та вмінь [5, с. 83]; керівництва її духовним розвитком. Деяко ідеалізовано сутність виховання визначає С.М. Белова, вважаючи, що ним є можливість батьків своїми вчинками впливати на психологію дитини, її свідомість і вимагати відповідної поведінки від неї задля того, щоб виростити дитину розумною і доброю людиною [6, с. 86].

Мета виховання теж визначається по-різному, наприклад, як формування ціннісних орієнтацій, ціннісного ставлення людини до інших [6, с. 86]; досягнення душевного єднання, морального зв'язку батьків з дитиною [7, с. 65].

Поняття «виховання» тісно пов'язане з поняттями розвитку, благополуччя дитини, піклування про неї. Добре ілюструє цей взаємозв'язок положення Цивільного уложення Німеччини, відповідно до якого батьківська турбота – це піклування про дітей та їх виховання, що є природним правом батьків та їх найпершим обов'язком [2, с. 88]. Слід відзначити, що, відповідно до національного та міжнародного законодавства, ці поняття не можна отожднювати. Так, виховання дитини та її розвиток є самостійними категоріями, що підтверджується їх окремим використанням у ст. 18 Конвенції про права дитини [8], а також у ст. 150 СК України [9]. Відмежування понять благополуччя та розвитку дитини продемонстровано у ст. 17 Конвенції про права дитини.

У спеціальній літературі виховання часто визначається за допомогою поняття керівництва. Цей термін досить активно використовується у Конвенції про права дитини, наприклад, у ст. 5 та ст. 14 зазначається, що батькам (та усиновлювачам) надається право управляти та керувати дитиною щодо здійснення її прав і робити це згідно зі здібностями дитини, що розвиваються, застосовуючи відповідні методи. Однак вважаємо, що поняття керівництва має досить обмежене значення, що не охоплює усі прояви виховання, а головне, його мету, якою є наділення дитини необхідними ціннісними орієнтирами, навичками спілкування, життя у суспільстві, самостійного та відповідального прийняття рішень. На наш погляд, у цьому ракурсі більш корисним є визначення поняття «виховання», сформульоване у Рекомендації про виховання у дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва і миру, а також виховання у дусі поваги прав людини і основних свобод 1974 року як усього процесу суспільного життя, за допомогою якого окремі особи й соціальні групи у рам-

ках і для блага національного і міжнародного співтовариства свідомо навчаються розвивати свої обдарування, здібності, схильності і знання [10]. Адаптуючи це широке визначення виховання до його окремого різновиду – сімейного виховання, – доходимо висновку, що виховання відбувається протягом сімейного життя й спрямоване на індивідуальний та різнобічний розвиток особистості.

У зв'язку з цією тезою стає більш зрозумілим положення, закріплене у ст. 152 СК України, що передбачає право дитини не просто на виховання, а саме на належне виховання. Логічне тлумачення цього формулювання дає підстави стверджувати, що цілком можливим є здійснення неналежного виховання. Однак законодавець не провів межі між цими поняттями та не встановив критеріїв оцінювання виховання. Якщо виходити із системного аналізу ст. 150 СК України, яка містить обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини, то можна виявити деякі обов'язкові критерії належності виховання, такі як правильні ціннісні орієнтири (повага до прав і свобод інших людей, любов до своєї сім'ї, свого народу, своєї Батьківщини); забезпечення здобуття освіти; підготовка до самостійного життя; повага до дитини; відсутність фізичних покарань, а також покарань, що принижують людську гідність; відсутність будь-якого виду експлуатації. Як бачимо, наявність деяких окреслених меж – це, безумовно, позитивне правове явище, однак такі розрізнені нормативні вказівки не забезпечують ефективного забезпечення права дитини на належне сімейне виховання.

Можливість виховувати свою дитину особисто є одним із найбільш значимих прав кожного з батьків, оскільки воно дає змогу спрямувати формування особистості неповнолітнього у бажаному напрямі; саме у вихованні проявляється духовна близькість батьків і дітей [11, с. 3]. Однак змістове наповнення цього процесу відрізняється. Так, проведене спеціалістами дослідження показало, що батьки на перше місце ставлять «охоронні» задачі, пов'язані зі здійсненням піклування про здоров'я дитини, її життя. Потім йдуть економічні задачі, які розуміються як зусилля батьків, спрямовані на забезпечення матеріального благополуччя дитини, потім – задачі, які передбачають формування у дитини уявлень про норму і про те, що є відхиленням від норми. Задачі, пов'язані з духовно-моральним розвитком особистості, опиняються на останньому місці у списку пріоритетів [12, с. 138]. Такі висновки знову ж таки актуалізують роль права у процесі виховання дітей. Наприклад, вказівка на наповненість педагогічним спрямуванням досить цінна, тому що, за зауваженням А.В. Меренкова, сучасне виховання, на відміну від традиційного, стає немислимим без оволодіння батьками специфічними знаннями

педагогічного характеру [13, с. 71–72]. Дослідники, аналізуючи правову проблематику виховання, вказують на різні необхідні, на їхній погляд, аспекти, що повинні знайти своє відображення у правовому полі. Наприклад, І.М. Бех вважає, що процес виховання підростаючої особистості має неодмінно включати формування у неї правової культури як складової частини її гармонійного розвитку. Також учений відстоює необхідність впровадження особистісно зорієнтованого виховання – такого, що забезпечує рівень свідомості, який би спонукав дитину до самопізнання та самоактивності [14, с. 68]. У класичних працях А.С. Макаренка зазначається, що правильне виховання неможливо уявити як виховання нетрудове [15]. Н.М. Крестовська пропонує такі головні засади належного виховання, як правослужняність, повага до моральних цінностей, прав і свобод інших людей [16, с. 378].

Праву дитини жити і виховуватися у сім'ї кореспондує не лише обов'язок батьків із забезпечення необхідних умов життя і виховання, але й обов'язок держави забезпечувати умови для реалізації цього права і контролювати виконання своїх обов'язків батьками й особами, що їх замінюють [17, с. 11]. Держава, не будучи учасником сімейних правовідносин, пов'язаних із вихованням дітей, виступає в ролі гаранта забезпечення прав дитини. Відповідно до Конвенції про права дитини 1989 року, дитина повинна бути повністю підготовлена до самостійного життя у суспільстві і вихована в душі ідеалів, проголошених у Статуті ООН, особливо у душі миру, гідності, терпимості, свободи, рівності і солідарності. При цьому виховання й освіта дитини здійснюються батьками. Держава не може втручатися у виховання дитини, засноване на певному релігійному світогляді батьків, за винятком випадків, коли спонукання до релігійних дій погрожує життю чи здоров'ю дитини, порушує його законні права.

О.І. Карпенко, досліджуючи право на виховання дітей, висловлює думку про те, що дитину слід розглядати як суб'єкт права на виховання, тоді як традиційно її вважають об'єктом [18, с. 10]. Вважаємо, що це слушна думка, оскільки сімейне виховання є активним та багатостороннім процесом. Визначення виховання лише в односторонньому порядку суттєво обмежить розуміння цього явища та його правове регулювання. Однак слід усвідомлювати, що позиціонування відносин з виховання як повноцінних правовідносин має свої наслідки. Так, актуальним стає питання щодо відповідних обов'язків дитини. У науковій літературі неодноразово пропонується закріпити у законі обов'язок дітей поважати батьків, дотримуватись їх вимог у сфері сімейного виховання, а також право батьків вживати заходів виховного характеру до недисциплінованих дітей [19, с. 19].

Позиції науковців щодо цього можна розподілити на такі напрями.

1. Традиційний напрям, сутність якого добре ілюструється думкою І.Г. Король, яка вважає, що особисті немайнові обов'язки дитини перш за все мають моральний характер та існують поза дією права, тому встановити і застосувати санкції за їх невиконання навряд чи можливо. Їх закріплення у сімейному законодавстві мало би скоріше декларативний, ніж реальний характер [20, с. 15]. Цієї позиції дотримується Н.О. Темнікова, вважаючи дітей до досягнення ними повноліття носіями моральних, соціальних обов'язків із виконання вимог батьків, що не мають юридичного характеру [5, с. 85].

2. Прогресивний напрям, представниками якого є, наприклад, О.О. Татарінцева, який визначає виховання як процес, який передбачає не лише здійснення певних дій батьками, але й певну реакцію з боку дітей [21, с. 1149]; М.В. Антокольська, яка зазначає, що «праву батьків на виховання дітей протистоїть обов'язок дітей зазнавати виховання» [22, с. 278].

В аспекті піднятого питання цікаво відзначити, що у Німеччині нормативно закріплено обов'язок дитини надавати допомогу та виказувати повагу батькам. Протягом часу, коли дитина проживає разом із батьками, виховується батьками чи отримує від них утримання, вона зобов'язується посильним способом і згідно з її суспільним положенням допомагати батькам у домашньому господарстві та їхніх справах [2, с. 87]. В цьому контексті важливим та необхідним є вжиття заходів, спрямованих на підвищення авторитету батьківства в суспільстві і батьків у сім'ї. Зокрема, вважаємо, що необхідним є декларування у сімейному законодавстві паритету прав та обов'язків батьків, що сприятиме їхньому ефективному забезпеченню.

Таким чином, вважаємо, що належне сімейне виховання – це процес формування особистості дитини під впливом сімейного оточення, що забезпечує всебічний розвиток дитини, формування системи життєвих цінностей, які відповідають ідеалам права та суспільній моралі. Право дитини на належне сімейне виховання – це закріплене у законодавстві особисте немайнове право дитини, що передбачає можливість вільно та всебічно формувати свою особистість у сімейному оточенні, здобувати життєві орієнтири відповідно до загальнолюдських цінностей, норм права та суспільної моралі.

Як правильно відзначають О.В. Ієвіня [23, с. 46] та Л.М. Хомич [24, с. 30–35], однією з негативних тенденцій сучасності є нехтування процесом виховання у сім'ї, надання переваги матеріальному забезпеченню життєдіяльності дитини, тоді як основним ціннісним орієнтиром у виховній діяльності батьків має бути особистість дитини,

її людський потенціал, а саме духовно-моральний, інтелектуально-творчий, фізичний, естетичний. Саме тому, на наш погляд, право як провідний регулятор суспільних відносин не може залишатися осторонь цих важливих суспільних процесів та має містити чітко сформовану законодавчу позицію стосовно спрямування виховання дітей. Таким чином, вважаємо за необхідне ввести у сімейне законодавство норми-принципи та норми-дефініції, що більш конкретизували би поняття належного сімейного виховання. У цьому аспекті цікавою є пропозиція В.П. Мироненко, що вважає за доцільне проведення систематизації законодавства з питань відповідальності батьків в окремому законі «Про юридичну відповідальність батьків за неналежне виховання дітей», у якому, окрім іншого, пропонує визначити механізм притягнення батьків до відповідальності за порушення права дитини на належне сімейне виховання [25, с. 6].

Висновки. Аналіз сімейного законодавства дає підстави визначити способи участі у вихованні, серед яких у ч. 2 ст. 159 СК України законодавець називає періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця проживання батьків. При цьому на можливість здійснення належного виховання впливає ціла низка об'єктивних та суб'єктивних факторів, наприклад, рід занять батьків, режим їхньої роботи, матеріальний та сімейний стан. Причому жодна з цих обставин не є пріоритетною. Ці фактори набувають великого юридичного значення під час усиновлення, адже вони оцінюються у комплексі для визначення доцільності усиновлення конкретними особами конкретної дитини. Доцільність усиновлення фактично можна визначити як міру потенційної сукупної можливості особи (усиновлювача) забезпечити належне виховання конкретної дитини.

Література

1. Абраменко Г. И. Правовое регулирование усыновления в семейном законодательстве России : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2003. 19 с.
2. Нечаева А. М. Защита личных прав несовершеннолетнего гражданина в семейно-правовой сфере по Гражданскому уложению Германии. *Государство и право*. 2011. № 3. С. 86–94.
3. Савченко Л. А. Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 1997. 27 с.
4. Маринушкина В. А. Семейное воспитание. *Дни студенческой науки МЭСИ* : материалы конференции. 2013. С. 229–230.
5. Темнікова Н. А. Понятие и классификация семейных личных неимущественных прав ребенка. *Вестник Омского университета. Серия «Право»*. 2010. № 2(23). С. 83–86.
6. Белова С. Н. К вопросу о праве родителей воспитывать ребенка. *Проблемы в российском законодательстве*. 2011. № 2. С. 86–88.

7. Буянов М. И. Ребенок из неблагополучной семьи. Москва : Просвещение, 2000. 207 с.
8. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року. *Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 1990. № 1. Ст. 205.
9. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 року № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14>
10. Рекомендація про виховання у дусі міжнародного взаєморозуміння, співробітництва і миру і виховання у дусі поваги прав людини і основних свобод від 19 листопада 1974 року. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_863
11. Чичерова Л. Е. Семейно-правовая ответственность в семейном праве. *Семейное и жилищное право*. 2005. № 1. С. 2–5.
12. Хачатрян Л. А., Кабанова С. А. Состояние воспитательного потенциала современной российской семьи. *Вестник Пермского университета*. 2013. Вып. 1(13). С. 131–141.
13. Меренков А. В. Сущность качественных изменений воспитательной деятельности в динамично меняющемся мире. *Известия Уральского государственного университета. Серия «Проблемы образования, науки и культуры»*. 2011. Т. 95. № 4. С. 70–73.
14. Бех І. М. Права особистості та деякі шляхи їх реалізації. *Український часопис прав людини*. 1998. № 3–4. С. 67–69.
15. Макаренко А. С. Лекции о воспитании детей. Минск : Нар. Аскета, 1978. 96 с.
16. Крестовська Н. М. Сім'я у сфері дії ювенальної юстиції. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 61. С. 374–379.
17. Терещенко Е. Э. Усыновление как одна из форм реализации права ребенка жить и воспитываться в семье : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2003. 20 с.
18. Карпенко О. І. Правові засади утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2002. 20 с.
19. Ершова Н. М. Правовые вопросы воспитания детей в семье. Москва : Наука, 1971. 103 с.
20. Король И. Г. Личные неимущественные права ребенка : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 2008. 26 с.
21. Татаринцева Е. А. Правовое регулирование вопросов подготовки ребенка к усыновлению: опыт Англии. *Актуальные проблемы российского права*. 2013. № 9(34). С. 1148–1153.
22. Антокольская М. В. Семейное право : учебник. 3-е изд., перераб, доп. Москва : Норма, 2013. 432 с.
23. Ієвіня О. В. Деякі аспекти правового регулювання особистих немайнових відносин батьків і дітей. *Нотаріат для Вас*. 2011. № 1–2. С. 40–50.
24. Хомич Л. М. Теоретичні засади виховання в сучасній родині. *Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи*. 2009. Вип. 1. С. 29–37.
25. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2001. 19 с.